

Ярослав ДАШКЕВИЧ
(Львів)

ОРЕСТ МАЦЮК ЯК ІСТОРИК ПАПЕРУ УКРАЇНИ

В Ореста Мацюка були дві основні дослідницькі пристрасті: перша – це історія паперу в Україні, друга – історія замків, укріплень, узагалі фортечно-оборонного будівництва (що входить у ділянку історії війська). На щастя (якщо можна так сказати), у першій галузі йому вдалося не лише зробити багато, але також значну частину своїх здобутків донести до наукової громадськості. Хоча й чимало, треба дуже шкодувати, залишилося в його науковому архіві – маю на увазі, передовсім, зображення водяних знаків на папері, які свого часу – через політичні причини – не вдалося опублікувати. А тепер уже цілком неясно, хто продовжить чи відновить цю його справу.

Поштовхом до того, щоб зайнятися спершу філігранологією (тобто вивченням водяних знаків), а потім вже історією паперу в цілому, для Ореста Мацюка стала активізація досліджень з допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін на початку 60-х років, у період т. зв. хрущовської відлиги, коли, здавалося (досить швидко виявилось, що це була ілюзія), історична наука в Україні може відродитися на справді наукових підставах. І що важливе місце у цих новостворюваних підставах досліджень займатимуть допоміжні дисципліни.

Велику роль в цьому відіграв академік Іван Крип'якевич та проведення кількох відповідних нарад у Львові та Києві. У Києві знайшлися одностумці – Федір Шевченко та Іван Бутич. Саме І. Бутич надав у розпорядження дослідників журнал “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР” (пізніше “Архіви України”), якого він був редактором. Певні узагальнені міркування викладено в статті І. Крип'якевича “Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів” (у бутичівському журналі). Це був 1961 рік. Тепер би сказали – це був початок програми, яку, однак, офіційно не запровадили, а будували на дослідницькому ентузіазмі. Серед цих перших ентузіастів був Орест Мацюк. Програма, якщо вже дотримуватися цього терміну, проіснувала дванадцять років, щоб померти не своєю, а насильницькою смертю в період політичних репресій проти української культури і науки (також проти української історичної науки) у 1972 р. На цьому зупинюся ще далі.

Тепер мій виклад стане сухим і буде трохи подібним до бібліографічного переліку, але хочеться рельєфно показати, як працював Орест і як він піднімався від часткових, фрагментарних дослідницьких проблем до більших узагальнень та обґрунтованих висновків, побудованих на багатій фактографії.

Отже, 1961 р. почалося певне відродження допоміжних дисциплін (зліквідованих раніше терористичними методами упродовж 1934–1937 рр.), а 1962 р. з'являються перші праці Ореста з історії паперу в Україні. До сумного

перелому 1972 р. вийшло 14 статей Мацюка, що мали дослідницький характер і були написані на підставі вивчення джерельного матеріалу. За цей час він опублікував понад 700 водяних знаків паперу, що використовувався в Україні у XIV–XX ст. Вдало поєднавши філігранологію з історією папірництва, О. Мацюк дійшов до низки важливих висновків джерелознавчого характеру.

Вже перша його стаття, присвячена історії українських папірень XVI ст. (До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Науково-інформаційний бюлетень... – Київ, 1962. – № 5. – С. 10–11), у якій автор висунув гіпотезу, що в XVI ст. на українських землях існувало принаймні 9 папірень, дала поштовх до важливої дискусії. На неї відгукнувся відомий польський знавець історії папірництва Володимир Будка¹. Дискусія, без сумніву, допомогла уточнити роки існування найдавніших папірень в Україні (Буськ, Одрикінь, Коросно, Новий Став, Лівчичі, Брюховичі), їх місцезнаходження (Янів), відокремити папірні, існування яких у XVI ст. ще вимагало доведення (Острог, Перемишль, Крехів). З п'ятнадцяти репродукованих у статті О. Мацюка знаків одинадцять опубліковано вперше. Поступово він поширив свої дослідження на пізніші століття – XVII, XVIII, XIX та навіть XX². Прихильні відгуки здобула стаття, присвячена водяним знакам українських видань Івана Федорова³, в якій подано дуже багатий спектр філіграней (їх опубліковано 103). На цих перших працях відбилася також деяка хиткість методичних підстав аналізу (сплутування тотожних, подібних і відмінних філіграней, невстановлення зв'язку між філігранями і можливими різними накладами федоровських видань, надто велика довірливість до напівлегендарних відомостей), яку О. Мацюкові вдалося подолати в наступних працях.

У цьому плані значний крок уперед – статті про джерелознавче значення філіграней для вивчення історії папірництва⁴ та про використання водяних знаків для встановлення часу написання документів⁵. О. Мацюк перший в українській філігранології застосував статистичний метод для визначення

¹ Budka W. O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej. W związku z pracą: O. Maćuk. Do iścieorii ukraińskich papiérzeń XVI st. ta iħ wodnianich znaków // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, Poznań, 1966. – T. 11. – S. 131–138.

² Мацюк О. Водяні знаки деяких українських папірень XVI – початку XX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – Київ, 1964. – № 1. – С. 13–26.

³ Мацюк О. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Там само. – Київ, 1964. – № 3. – С. 37–46.

⁴ Мацюк О. Водяні знаки документів – джерело для вивчення історії паперової промисловості України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Друга Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали. – Київ, 1965. – Секц. 2. – С. 239–260.

⁵ Мацюк О. Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1977. – Т. 2. – С. 258–268.

часу залежаності паперу в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. До речі, піднесення рівня філігранології на вищій ступінь цілком певно залежатиме в майбутньому від дальшого збору та обробки статистичного матеріалу – зрештою, не лише для вирішення питання про час залежаності.

Як насправді новий напрям досліджень в українській філігранології треба вказати на “вторгнення” О. Мацюка в цілком невідому ділянку – у вивчення водяних знаків періоду Української революції 1917–1921 рр.⁶ У цей спосіб історик паперу поламав традиційне уявлення про дослідження водяних знаків як про спеціальну історичну дисципліну, немов суцільним муром, назавжди обмежену винятково середньовіччям і ранніми новими часами.

О. Мацюк зробив також внесок в аналіз філіграней східних рукописів – зокрема, у вивчення водяних знаків вірменських рукописів і документів, що створювалися в Україні в XIV–XIX ст.⁷ Можна думати, що статті О. Мацюка з цієї ділянки стануть поштовхом для активізації філігранологічних досліджень також у з’єднаній багатовіковими дружніми зв’язками з Україною Вірменії. Особливу вартість мають зроблені при цій нагоді спостереження над папером, що використовувався в XIV–XVII ст. в Криму, – рукописи цієї найпівденнішої частини України досі ще майже не були об’єктом філігранологічного аналізу.

Підсумковою для стану української філігранології звучить стаття-доповідь О. Мацюка, підготована для III Республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін у Києві (24–25 червня 1968 р.)⁸.

На ті всі ці численні дослідження готувався альбом філіграней О. Мацюка – четвертий український альбом водяних знаків. Він уже сприймався як цілком логічне завершення десятирічних складних, упертих і трудомістких досліджень, побудованих на гармонійному поєднанні паралельного вивчення історії папірень та історії водяних знаків. Можна сказати, що в час підготовки цього альбому в мене з Орестом склалися дружні наукові відносини. Мабуть, саме я стимулював його експедиційну роботу по місцях, де були папірні, а також разом із ним опрацював концепцію альбому, якого мав бути відповідальним редактором та автором великої методично-історіографічної перед-

⁶ Мацюк О. До історії папірень і водяних знаків на Україні періоду Жовтневої революції і громадянської війни // Там само. – Київ, 1968. – Т. 3. – С. 290–298.

⁷ Мацюк О. Водяные знаки на бумаге армянских рукописных книг на Украине XIV–XIX вв. // Арабер гасаракакан гітутюннері / Вестник общественных наук. – Ереван, 1968. – № 11. – С. 92–107; Його ж. Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірменів // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1969. – Т. 4. – С. 267–288.

⁸ Мацюк О. Філігранологія як спеціальна історична дисципліна // Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – Київ, 1968. – Секц. 2. – С. 187–202.

мови. У результаті це не допомогло Орестові, а довело до великих ускладнень, через які його альбом побачив світло лише два роки пізніше і в дуже обкросеному вигляді.

Що трапилося?

Альбом філіграней та пов'язане з ним дослідження історії українських папірень під назвою “Українські філіграні XVI–XX ст.” остаточно підготовано до друку в 1972 р.⁹. Та 1972 р. виявився дуже нещасливим для української “радянської” історичної науки. Політичні репресії сусловсько-маланчуківського походження впали на голови багатьох істориків Києва та Львова, чималий гурт їх опинився без праці, їхні прізвища було внесено до чорних списків (у них записано близько 100 осіб), розісланих по органах цензури, видавництвах і редакціях журналів, газет. Репресії відбилися також на мені, мене звільнили з роботи, прізвище опинилося в чорному списку.

Видання книжки “Українські філіграні XVI–XX ст.” у видавництві “Наукова думка” зупинили. До її змісту прискіпливим оком придивлялися редактори вищого та нижчого рангів. Структуру самого видання було змінено. Якщо за первісним планом нариси про папірні мали охоплювати цілу українську етнічну територію в історичному аспекті (тобто й ті частини українських земель, що опинилися поза межами тогочасної УРСР), то тепер зміст книжки обмежили до адміністративної території Української РСР. Відповідні зміни внесли в альбом філіграней. Первісний обсяг видання зменшено з 58 до 44 друкованих аркушів. Усунено ім'я Івана Мазепи в усіх тих випадках, коли гетьман справді сприяв заснуванню папірень. Відповідно до цього, викреслено не лише водяні знаки українських папірень поза межами тогочасної УРСР, але й “націоналістичну” філігрань 1705 р. з гербом гетьмана Івана Мазепи... Жертвою цензорів стали також зображення, в складі яких був хрест або шестикутна зірка. Вступну статтю “Філігранологія та її завдання” (хоча набір та коректуру її було вже завершено) проскрибованого автора, тобто мене, просто викреслили, так, як викреслили це саме прізвище як відповідального редактора книжки. Щоб замаскувати політичний характер усіх цих змін, заступник начальника Архівного управління УРСР Михайло Савченко написав 1972 р. “Зауваження до передмови “Філігранологія та її завдання”, які, зважаючи на їхню “оригінальність”, заслуговують часткового наведення:

“Щодо самої передмови: в ній чимало покликів на іноземні видання, чимало наводиться прізвищ вчених з-за кордону (США, ФРН, Австрія та ін.), є багато посилань на періодичні видання з Мюнхену, Женеви, Амстердама, Парижа, Франкфурта та інших міст капіталістичного світу. На ці видання і на цих авторів, мабуть, не можна посилатися беззастережно. Раз ці вчені

⁹ Проспект-замовлення на альбом опублікувало київське академічне видавництво “Наукова думка” в липні 1971 р.

досліджували питання української філігранології, вони робили певні узагальнення і висновки із своїх досліджень. Не виключено, що спеціально або ненавмисне вони могли по-різному тлумачити одні і ті ж історичні факти, робити висновки, що не відповідають поглядам радянської історичної науки, тенденційно висвітлювати ті чи інші питання історії України і т. п.”¹⁰

На категоричну вимогу начальника Архівного управління УРСР Олександра Мітюкова передмову зняли з видання. Його усний коментар звучав: “Передмову викреслити, бо в ній згадується французький дослідник Бріке (зрештою, вчений світової ранги. – Я. Д.), невідомо ж, як він ставився до Богдана Хмельницького і возз’єднання України з Росією...”

Коментарі, здається, зайві. Подаю цей сумний не-анекдот для характеристики тогочасних відносин, серед яких доводилося працювати також О. Мацюкові. Альбом побачив світ у значно погіршеному (на вимогу Архівного управління та видавництва) варіанті під назвою “Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.)”, на якій рішуче наполягав згаданий уже О. Мітюков.

Треба сказати, що удар 1972 р. сильно відбився на Орестові, проте поволі він відійшов від нього та продовжував досліджувати історію паперу, але, на мою думку, якимось більше формально і без попереднього дослідницького запалу.

Не обговорюватиму його праць другої половини 70–90-х років¹¹, але відзначу основні етапи його, так сказати б, історико-папірницької кар’єри.

У 1992 р. в Києві виходить другий альбом О. Мацюка “Філіграні архівних документів України XVIII–XX ст.” (на підставі, в основному, ще зібраного в 60–70-х роках матеріалу), а 1994 р. також у Києві його невелика монографія “Історія українського паперу” – 22 випуск у серії “Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика”, яку видавав Інститут української археографії Національної Академії Наук України. Як видатному дослідникові в цій ділянці, Орестові – після захисту дисертації – було присвоєно ступінь доктора історичних наук, а незабаром він став професором Львівського державного університету імені Івана Франка. Фатальна доля захотіла, щоб цими титулами він користувався недовго.

¹⁰ Текст “Зауважень” зберігався в особистому науковому архіві О. Мацюка.

¹¹ Див. біобібліографії: *Царьова Н. М.* Список праць О. Мацюка з філігранології // *Мацюк О.* Історія українського паперу. – Київ, 1994. – С. 180–186; *Сварник І.* Бібліографія праць О. Я. Мацюка (1956–1999 років) // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 1999. – Т. 4. – С. 159–160. Див. також: *Кметь В.* Мацюк Орест Нестор Ярославович // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). – Львів, 2000. – С. 132–134. Вже після смерті О. Мацюка було опубліковано його статтю: *Papiergeschichte in der Ukraine als Hilfswissenschaft* // *IPH Congres Book*. – Vol. 11 (1966). – Marburg/Lahn, Utrecht, 2000. – S. 46–51.

Про український папір він писав ще відносно недавно – останні його праці з цієї ділянки побачили світ 1999 та 2000 р. Тепер він уже мав можливість брати участь у конгресах Міжнародної асоціації істориків паперу (1996 р. в Ляйпцігу, 1998 р. в Порто – у Португалії).

Роками він виношував мрію обладнати у Львові невелику папірню для випуску черпального паперу на бібліофільські та сувенірні видання. Для цієї мети мали переробити сільський млин, перевезений до Музею народної архітектури і побуту. Але з цих планів, які навіть детально обговорювали, нічого не вийшло.

Тут місце на одну ремарку. Коли Орест у 1993–1994 рр. писав свою монографію “Історія українського паперу”, я дав йому повне право використовувати мою ненадруковану передмову до альбому 1972 р. і, на його прохання, став відповідальним редактором книжки. Десь незабаром буде опублікована моя передмова 1972 р. – вже як пам’ятка придушеної репресіями історіографії – разом із доповненнями. У наш час з’явилися любителі шукати плагіаторів – і шукати їх не во ім’я істини, як вони заявляють, а з цілком брудною метою, для сенсації, використовуючи для цього також чесних і незаангажованих осіб. Тому хочу підкреслити, що ті збіги у текстах Мацюка і Дашкевича, які хтось може хотіти шукати та знаходити, не свідчать про плагіат, а доводять лише наші дружні наукові та позанаукові стосунки¹².

Кілька десятків років прихильники тоталітарної системи часто повторювали формулу: “Незамінних у нас немає”. Ця формула наскрізь фальшива і про неї треба забути. Бо тепер в Україні немає жодного професійного дослідника історії паперу, хоча б приблизно такої ранги, яким був О. Мацюк. Орест належав і належить до тих незамінних. Про це ми повинні пам’ятати.

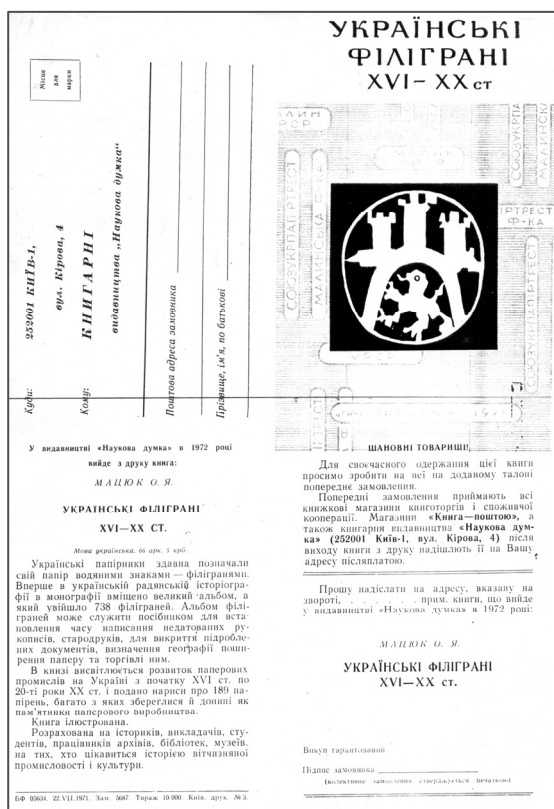
Ще довго – після трагічного дня 17 липня 1999 р. – я ловив себе на думці: ось про це треба б обов’язково поговорити з Мацюком. Улітку цього ж року вістка про те, що “всі пішли на похорон директора” (я говорив з архівом Херсонщини по телефону), викликала в мене справжній шок. Ще й тому, що не так давно, в червні 1999 р., ми зустрічалися у Варшаві на похороні його матері Розалії Сівінської, хранительки давніх галицьких звичаїв і традиції.

Мені важко сказати, коли ми познайомилися. Очевидно, це був початок 60-х, в архіві. Отже – не менше 35 років доброго і близького знайомства. Близького – бо ми не раз обговорювали наукові та ненаукові справи ще до того, як він став директором, доктором, професором. Я кілька тижнів на початку 70-х, під час дуже дощового сезону, мешкав у його хаті в Трускавці. Ми разом – також з Олегом Купчинським – ходили по довколишніх лісах, шукаючи слідів фортець та інших укріплень (тоді вже зароджувалася друга Орестова пасія – дослідження замків).

¹² Про це, зрештою, написав і сам автор монографії. Див.: *Мацюк О.* Історія українського паперу. – Київ, 1994. – С. 29.

Може, тому знав я дещо і про його нелегке життя. Про трагічну смерть батька, сільського учителя, вбитого польською боївкою під час війни. Про його довгий шлях до історичної науки. Бо починав він дуже нетипово: від економічного факультету Львівського сільськогосподарського інституту, від економіста-плановика Золочівської машино-тракторної станції. Та нахил до історії, до гуманітарних наук переміг. Так виникло 38 років праці в Центральному державному історичному архіві (з них дев'ять – директором, а першою була посада звичайного архіваріуса).

Складні перипетії особистого життя та майже постійний політичний шантаж, який висів над ним від кінця 60-х до кінця 80-х ХХ ст., не лише гальмували його наукову працю (деколи вона проходила немов якимись стрибками), але й перешкодили Орестові захиститися зразу після виходу в світ 1974 р. його дослідження і альбому “Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок ХХ ст.)” Він зміг це зробити лише через двадцять років, уже в незалежній Українській державі – зрештою, захиститися блискуче, перескочивши через кандидатський ступінь.



Проспект альбому О. Мацюка 1972 р.,
що не вийшов у світ

* * *

Дня 17 грудня 1999 р. Центральний державний історичний архів України у Львові провів науковий семінар, присвячений пам'яті О. Мацюка. Тоді там було сім доповідей про його наукову та науково-організаційну працю. 10 грудня 2000 р. наукова громадськість відзначила в органному залі Львівської обласної філармонії день його пам'яті. Тоді й народжувалася думка зібрати статті про О. Мацюка та з ділянок, в яких він працював, а також спогади колег і друзів, щоб опублікувати їх окремою книжкою. Тепер цей задум здійснюється. Бо постать Ореста Мацюка, його наукова творчість заслуговують такого видання.